

karikaturen van Frau Antje als de verlopen mooie meid die verslaafd is aan hasj, bier en heroïne: ze staat voor de *permissiveness* van het verdorven Nederland.

En daarmee, zo concludeert Elpers, is Frau Antje niet een nationaal symbool dat bijdraagt aan een nationale herinneringscultuur (een ‘verdichtingssymbool’) en de nationale identiteit voedt, maar een – relatief ongeprofileerd – ‘verwijssymbool’: ze refereert dan wel rechtstreeks naar Nederland, maar kan daarbij alle mogelijke eigenschappen aannemen. De auteur vraagt zich aan het slot af waarom Nederland haar nooit omarmd heeft als stereotype. Hoort ze misschien te veel bij Duitsland, zo vraagt ze zich af. Dat zou kunnen. Maar ik denk dat Frau Antje vooral een mooie illustratie is van de kloof tussen ‘Selbstbild’ en ‘Fremdbild’: Duitsers vinden het misschien grappig om de Nederlander voor te stellen als een Volendamse deerne die alles afweet van kaas, Nederlanders zelf zien zichzelf toch liever als nuchtere consumenten die op de kleintjes letten: als het erop aankomt, staat het even folkloristische Zeeuws meisje hun meer nabij.

Hollandser dan kaas is een grappig boekje en een *must* voor iedereen die alles wil weten over Frau Antje en de promotie van kaas in Duitsland. Veel nieuws staat er overigens niet in. Veel over Frau Antje was al door Silvia Tewes bij elkaar gebracht in haar bijdrage aan *Zimmer frei. Nederland-Duitsland na 1945*, de catalogus bij de tentoonstelling van het Rijksmuseum en het Haus der Geschichte in 2001.

Els Kloek

Universiteit Utrecht en Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer behavior and the household economy, 1650 to the present* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2008) xii + 327 p. ISBN. 978-0-521-71925-4

Sinds enige decennia houdt het thema economische ontwikkeling vóór de industrialisatie steeds meer historici bezig. Verschillende studies, zoals van De Vries, Van der Woude en Van Zanden, wijzen uit dat delen van Noordwest-Europa al in de voorindustriële periode langdurige economische groei doormaakten. Als mogelijke verklaring voor deze vroege economische ontwikkeling introduceerde Jan de Vries begin jaren 1990 het concept ‘*industrious revolution*’. Enkele jaren eerder gebruikte Akira Hayami deze term om de Japanse economische ontwikkeling, gebaseerd op arbeidsintensieve productie, tegenover de kapitaalintensieve Westerse ‘Industriële Revolutie’ te plaatsen. De Vries adopteerde het begrip voor de West-Europese vroegmoderne context. Het werd al snel een populair begrip, dat veel historici stimuleerde tot verder onderzoek. Na diverse artikelen van zijn hand, verscheen in 2008 De Vries’ langverwachte boek over de *industrious revolution*.

Het boek beslaat zes hoofdstukken. In het eerste introduceert De Vries zijn these dat gedurende de ‘lange achttiende eeuw’ (ca. 1650-1850) steeds meer huishoudens hun arbeidskracht zodanig herverdeelden, dat zowel het aandeel van marktgerichte (loon)arbeid als de vraag naar producten sterk toenamen. Deze herverdeling betekende dat meer gezinsleden voor een groter deel van hun tijd voor de markt gingen werken. De drijfveer achter hun toegenomen arbeidsinspanningen was volgens De Vries een verandering in consumptievoorkeuren. Steeds meer mensen, ook uit lagere klassen, verlangden relatief goedkope en sterk door de mode bepaalde producten, zoals katoenen kleding en minder duurzaam aardewerk.

Hoofdstuk twee beschrijft hoe deze consumptievoorkeuren veranderden. Verschillende keren wijst De Vries op een ‘mentaliteitsverandering’ die ook eigentijdse theoretici signaleerden, maar helaas verklaart hij deze verandering niet. In hoofdstuk drie betoogt De Vries dat huishoudens harder begonnen te werken in deze periode, niet omdat zij hiertoe werden gedwongen door kapitalistische werkgevers of slechte leefomstandigheden, maar hoofdzakelijk door hun ‘new consumption goals’ (p.121). In hoofdstuk vier demonstreert hij dat het consumptiegedrag van de Noordwest-Europeanen veranderde tussen 1650 en 1850. Zijn stelling dat een toegenomen aanbod van consumptieartikelen dit niet alleen veroorzaakte is aannemelijk. Minder overtuigend is dat de ‘nijvere huishoudens’ uit hoofdstuk drie ook precies de consumenten uit hoofdstuk vier waren. Hoofdstukken vijf en zes schetsen de recentere geschiedenis, waarin het mannelijk kostwinnersideaal opkwam en ten onder ging en er, aldus De Vries, in de afgelopen decennia mogelijk zelfs een tweede *industrious revolution* plaatsvond. Mijns inziens worden hier parallellen getrokken tussen de lange achttiende eeuw en het einde van de twintigste eeuw die op verschillende punten niet opgaan. Deze vergelijking verdient een recensie op zich, maar ik beperk mij hier tot De Vries’ betoog over de lange achttiende eeuw.

De Vries heeft een belangrijk en prettig leesbaar boek geschreven, dat verschillende historische debatten, bijvoorbeeld over consumptie en productie, helder bijeenbrengt. Zijn poging om economische, sociale en cultureel-indeologische ontwikkelingen met elkaar te verbinden is bewonderenswaardig. Door het huishouden als analyse-eenheid te kiezen probeert De Vries bovendien een uitweg te vinden uit het klassieke probleem van *structure* versus *agency*: bepalen structurele ontwikkelingen, zoals economische of politieke, de geschiedenis, of het individueel menselijk handelen? Hij benadert huishoudens niet als entiteiten die willoos zijn overgeleverd aan marktwerking, maar juist als eenheden die deel uitmaakten van deze markt, erop reagerden en soms zelf anticipeerden door hun consumptiepatronen of hun arbeidsinzet bewust te veranderen. Ook schenkt hij relatief veel aandacht aan de meestal onderbelichte rol van vrouwen en kinderen als consumenten en producenten.

Een inspirerend boek dus, met een duidelijke stelling, maar bij het lezen becroop mij desondanks een enigszins onbevredigd gevoel. De Vries slaagt er namelijk wel in om het belang van de vraagzijde voor economische ontwikkeling aan te tonen, maar hij biedt geen *verklaringen* voor deze veranderingsprocessen. Als consumentenbehoeften van (arbeidende) gezinnen inderdaad zodanig veranderden dat zij harder wilden gaan werken, *waarom* gebeurde dit dan en waarom juist in de ‘lange achttiende eeuw’? De Vries sluit loon- en prijsveranderingen alsmede veranderingen aan de productiezijde uit als belangrijkste verklaringen en benadrukt daarentegen het actieve consumptiegedrag van huishoudens: consumptie als drijvende kracht én einddoel dus. Consumptie lijkt zo een nieuwe ‘deus ex machina’ die pre-industriële economische groei moet verklaren.

De Vries weerspreekt tal van verklaringen voor vroegmoderne economische ontwikkelingen in de (neomarxistische, feministische, of, aldus De Vries, ‘pessimistische’) literatuur. Desondanks biedt De Vries weinig empirische bewijzen voor zijn alternatieve verklaringsmodel, de *industrious revolution*. Zijn bewijsvoering is vooral theoretisch: om te betogen dat de arbeidsdeelname van alle gezinsleden toenam past hij twintigste-eeuwse modellen van Gary Becker over de allocatie van arbeid toe op vroegmoderne huishoudens, aangevuld met schattingen over de verruiming van de arbeidstijd. Helaas presenteert hij geen concrete cijfers, bijvoorbeeld over de arbeid

van getrouwde vrouwen en kinderen vóór circa 1800. Zijn belangrijkste empirische onderbouwing geschiedt op basis van arbeidersbudgetten en boedelinventarissen. De arbeidersbudgetten tonen weliswaar de toegevoegde waarde van vrouwen- en kinderarbeid voor het gezinsinkomen aan, maar pas voor een latere periode (ca. 1780-1850). En over de boedelinventarissen zegt De Vries zelf herhaaldelijk dat deze niet erg geschikt zijn om de materiële cultuur van de lagere klassen te achterhalen. Juist deze gezinnen zouden echter hebben gezorgd voor grote ommekeer naar een vlijtiger samenleving.

De Vries toont dus wel een toename van de arbeidstijd én een toename van de consumptie aan in de lange achttiende eeuw, maar hij bewijst niet overtuigend dat beide ontwikkelingen zich vooral binnen de arbeidende onderlagen van de maatschappij voltrokken. Evengoed kan de inkomensongelijkheid in deze periode zijn gegroeid, waardoor weliswaar meer geproduceerd werd en meer geconsumeerd, maar niet door dezelfde huishoudens.

Wat betreft nieuwe consumptiepatronen binnen de vroegmoderne werkende klassen gaat De Vries bovendien wel erg uit van vrije keuzemogelijkheden van huishoudens en weinig van restricties waaraan keuzes ook gebonden waren. Allereerst de rol van economische conjunctuur op hun consumptiemogelijkheden. Tijdens de huidige economische crisis valt op dat gezinnen direct hun bestedingspatroon aanpassen. Waarom zou dit in de zeventiende en achttiende eeuw niet ook zijn gebeurd? Algemeener gesteld waren grote groepen mensen in de vroegmoderne tijd vooral bezig met overleven, zeker tijdens economische malaise. Een tweede restrictie is de machtsongelijkheid binnen het gezin. De Vries schenkt hieraan wel aandacht, maar vooral om machtsverschillen tussen de seksen te bagatelliseren. Zo beschouwt hij de opkomst van het mannelijk kostwinnersideaal in de negentiende eeuw grotendeels als strategie van echtgenoten zelf, die met wederzijdse instemming hun gezinsrollen aanpasten aan de nieuwe consumptie- en *lifestyle*behoeften: hygiëne, gezondheid, enzovoorts. Dit is een originele, maar niet echt onderbouwde gedachte. De derde denkbare restrictie is de rol van instituties. Voor de twintigste eeuw onderkent De Vries het belang van de staat op consumptie en productie door wetten, regelgeving, subsidieregelingen enzovoort. In de periode ervoor besteedt hij echter nauwelijks aandacht aan instituties anders dan de vrije markt. De aanwezigheid van (plaatselijke) overheid, gilden en kerk ten spijt: volgens De Vries bepaalde met name de markt het productie- en consumptiegedrag van huishoudens, blijkbaar zelfs meer dan tegenwoordig.

Ondanks deze kanttekeningen heeft Jan de Vries een belangwekkend boek uitgebracht, dat economisch- en sociaalhistorici dankbaar zullen gebruiken, hetzij om zijn prikkelende ideeën verder uit te werken, hetzij om te pogen deze te weerleggen.

Elise van Nederveen Meerkerk

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam en Universiteit Leiden

Ulbe Bosma, *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009) 448 p.
ISBN 978 90 351 3242 9.

Over migranten uit de voormalige Nederlandse koloniën is de laatste jaren uitgebreid gepubliceerd. In deze nieuwe studie concentreert Bosma zich op de eigen organisaties van Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en Antillianen. Daarvoor verza-